

Kerken in Noordenveld

Een beschrijving uit 1869

J.E.H. Hooft van Iddekinge (1842-1881) is voornamelijk bekend als kenner van munten en als directeur van het Leidse munt- en penningkabinet. Ook aan andere oudheden besteedde hij echter veel tijd van zijn korte leven met de nadruk op de noordelijke provincies. Zijn ouders woonden op Vennebroek te Paterswolde en vandaaruit maakte hij in 1869 een beschrijving van een aantal kerken in Noordenveld.

De tot nu toe onbekende beschrijving kwam tevoorschijn in het familiearchief van Van Iddekinge, dat een paar jaar geleden door het Rijksarchief in Groningen verworven werd. Van Iddekinge beschreef de kerken gedetailleerd en maakte er met vaardige hand tekeningen en schetsen bij. Verschillende kerken zijn sindsdien al of niet ingrijpend verbouwd, waardoor de 19de-eeuwse situatie nu nog enkel bekend is uit deze beschrijving.

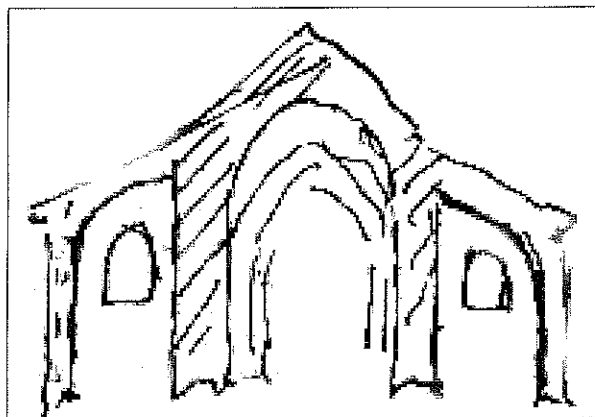
Van Iddekinge heeft zijn tekst met illustraties laten lezen aan een andere deskundige die er enige kanttekeningen bij plaatste. Die zijn niet opgenomen, omdat deze 'andere' de kerken zelf niet gezien heeft en zijn informatie nu niet meer te controleren valt.

Hieronder volgen de aantekeningen van Van Iddekinge, waarbij de meeste

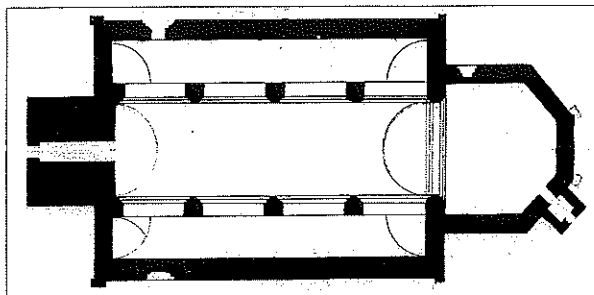
historische aantekeningen zijn weggelaten omdat zij óf achterhaald, óf gemakkelijk terug te vinden zijn. Ook afmetingen van bouwelementen en doopvonten zijn niet opgenomen, alsmede een aantal andere details die elders gepubliceerd zijn. Een aantal schetsen is met een computer bewerkt, omdat het door Van Iddekinge gebruikte papier nogal doorschijnt en daardoor de tekeningen vlekkerig en onduidelijk werden.

De kerk te Roden

'De kerk te Rhoden is een oud gebouw. Het schip rust op 6 vrijstaande en 4 met de muren verbonden vierzijdige zuilen zonder basementen of kapiteelen. Dat schip is gedekt door een tongewelf, de beide zijpanden door halve tonwelfen, welke tegen de pilaren aan leggen, op deze wijze: (afbeelding 1).

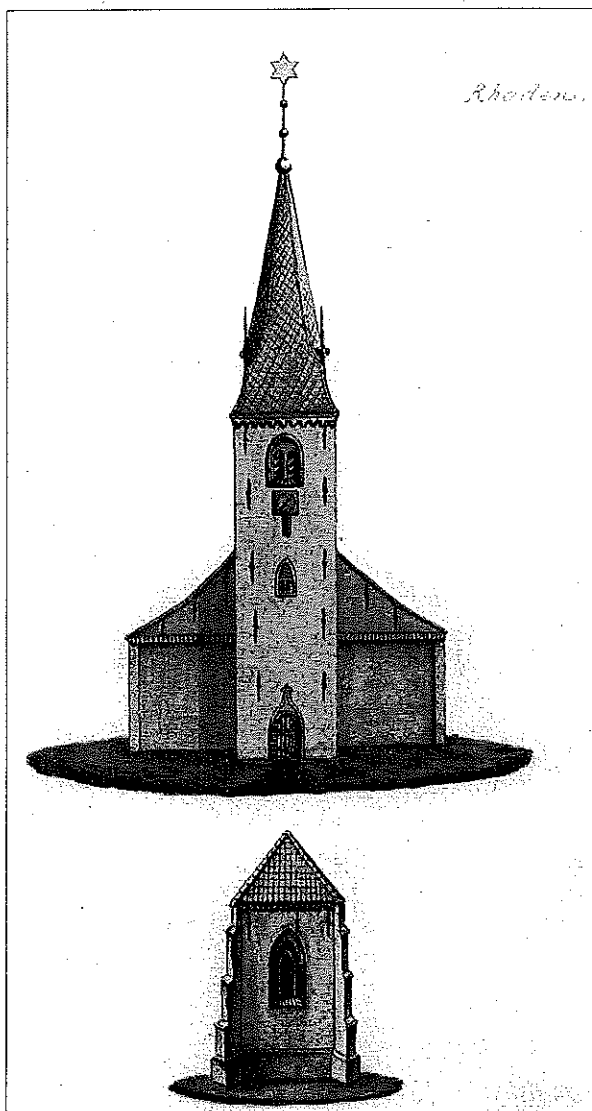
Afbeelding 1.

Plaat 1.

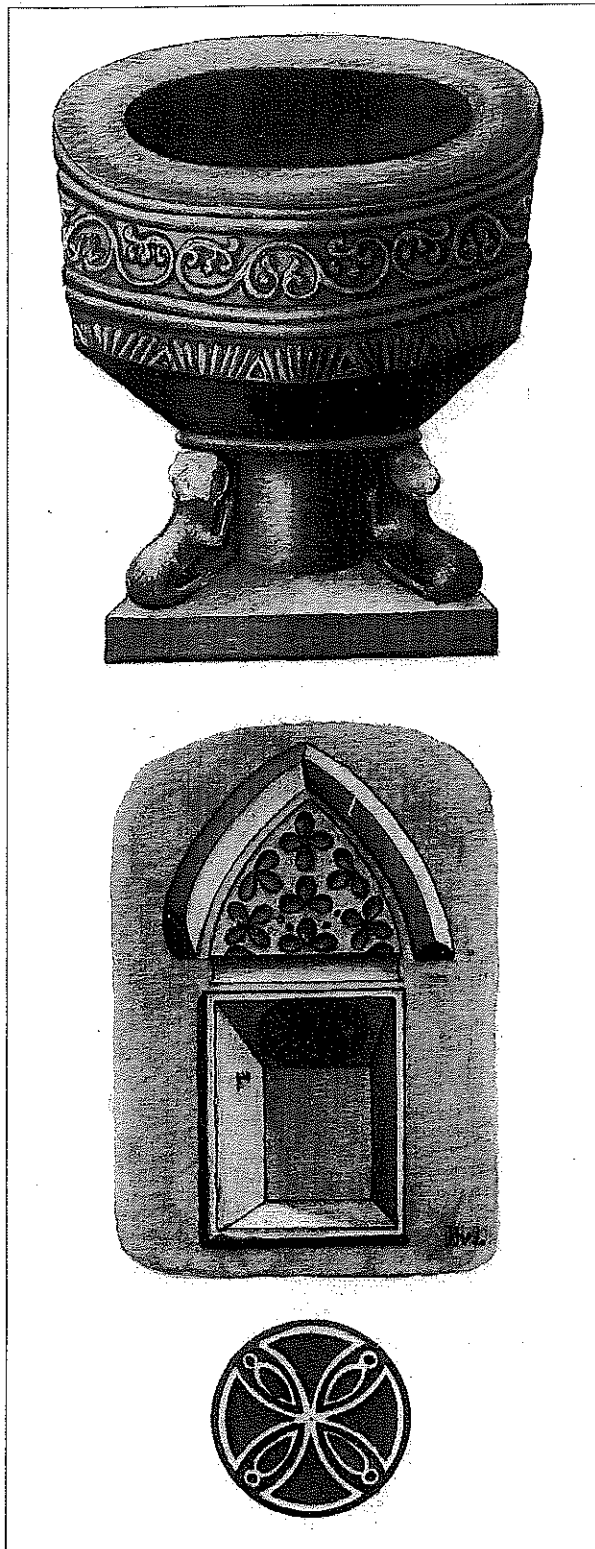
Het koor; iets lager dan de kerk is vijfzijdig gesloten en niet verwelfd, maar met eene houten zoldering gedekt. De toren is grootendeels modern, even als de daarin hangende klok. De teekening is genomen van de zuidzijde. De noordzijde is bijna geheel daaraan gelijk. De plattegrond (Plaat 1)

6

Plaat 2.

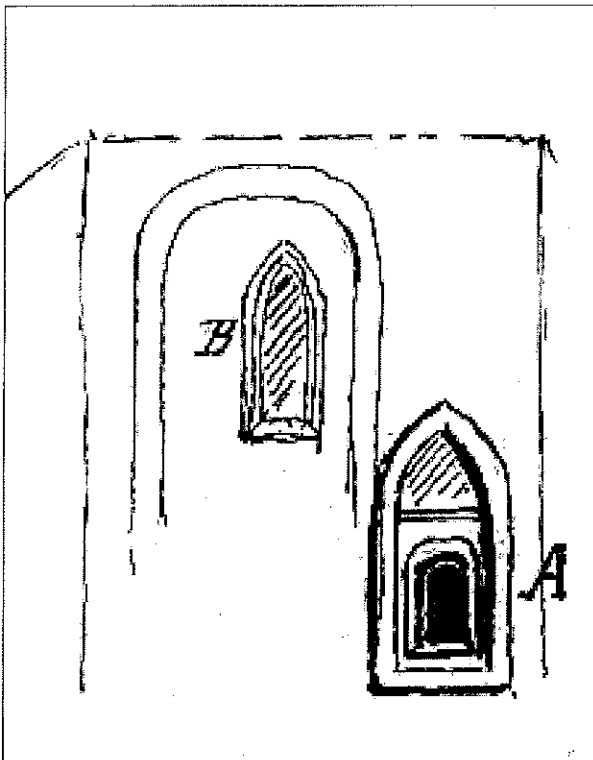
is op het oog genomen, daarbij zijn de torenmuren waarschijnlijk wel wat zwaar gemaakt doch dit was moeilijk te onderzoeken. Plaat 2 geeft een gezicht op de toren westzijde en van de Oostkant van het koor met het eenige, hoewel digtgemetselde venster dat on-

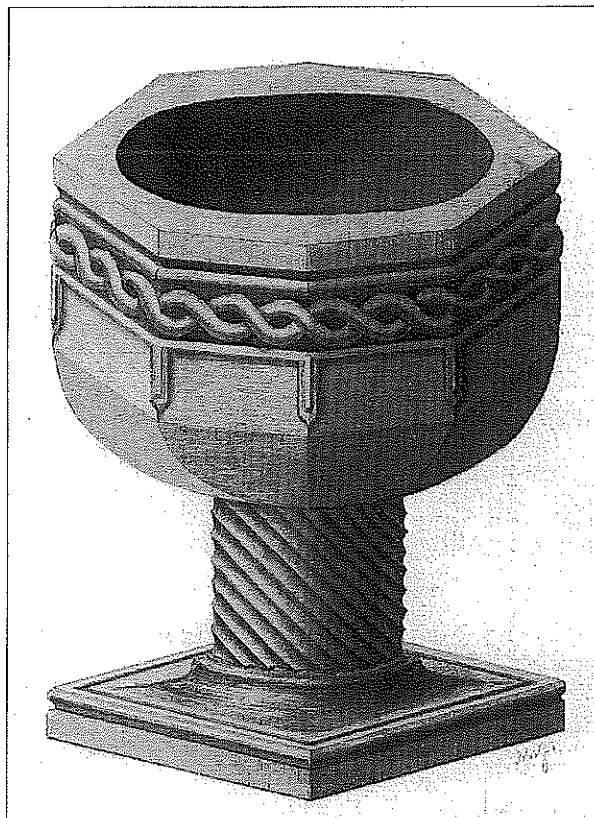
Plaat 3.

veranderd is gebleven. Plaat 3 geeft de doopvont van zandsteen gehouwen en hier en daar nogal beschadigd, welke in die kerk nog aanwezig is. Daar onder de afbeelding van eene nis welke in de noorder koormuur aanwezig is en die vroeger open doch thans van buiten digtgemetseld is. Ook is in dat koor naast die nis maar iets westelijker nog eene digtgemetselde deur terwijl de ingang aan de zuidoostzijde later ingebroken schijnt te zijn.

In de oostmuur van het koor is ook nog eene kleine nis aanwezig min of meer als in bijgaande schets bij **A** (afbeelding 2). Bij **B** het digtgemetselde venster dat wel midden in de koormuur maar niet in 't midden van de daarom heengaande boog is geplaatst. Sporen van muurschilderingen of beeldhouwwerk heb ik even min als eenig ander ornament gevonden. In 't geheel is het gebouw hoogst eenvoudig en toch schijnt het weinig veranderingen ondergaan te hebben. De boogen tusschen

Afbeelding 2.

Plaat 4.

de pilaren zijn rond, alleen die welke kerk en koor afscheid in spitsbogenstijl opgetrokken. De kerk is geheel van baksteen opgetrokken; van tuf vond ik nergens eenig spoor.

De vier leeuwen welke de kom van de doopvont dragen zijn allen zwaar beschadigd.'

Rhoderwolde

'De oude kerk te Rhoderwolde stond op een zeer hoog gelegen stuk land, omgeven door lage weide- en hooilanden. Die kerk werd in deze eeuw geheel gesloopt en daar zij ver buiten den kom der gemeente lag, niet op de oude plaats maar in het dorp zelve herbouwd. De vroegere plaats bleef en blijft echter nog als begraafplaats in gebruik. Van de oude kerk zijn mij geene afbeeldingen bekend. Alleen moet er een gezicht uit de verte genomen van den landschapschilder E. van

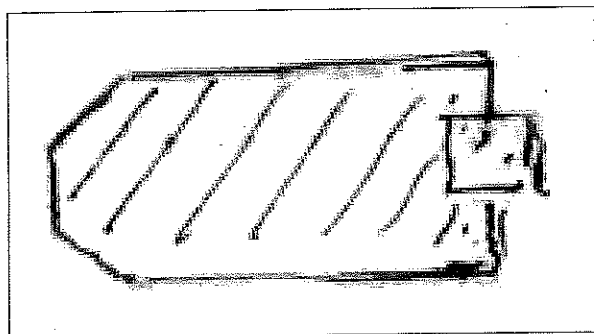
Drielst (ni fallor)¹⁾ bestaan, waarop dit gebouw te zien is.

Op de voormalige standplaats van die kerk is in het baarhuisje nog aanwezig de zeer fraaije en weinig geschondene doopvont, welke blijkens haren vorm niet zoo oud is als die uit de kerken van Rhoden, Peize en Vries. Die doopvont (Plaat 4) is van witte zandsteen gehouwen en bestaat uit drie stukken (kom gegroefde stander en voetstuk). Uitmuntend bewaard, alleen zijn twee overstaande hoeken bovenaan afgebroken. Vermoedelijk was daarin een ijzer met lood vastgegoten om een dek-sel of zooiets te dragen en werden die hoeken afgeslagen om dat lood weg te nemen. Dit is de eenige mij bekende doopvont van deze vorm in deze streken nog aanwezig en van alle de grootste in afmetingen.'

Peize

'De kerk is zóó verbouwd, veranderd en vernieuwd dat er van het oorspronkelijke gebouw niets meer te herkennen is dan een deel der noordermuur en dat is zonder belang. Tufsteen heb ik er nergens aan gezien. Thans is deze kerk min of meer aldus gevormd (afbeelding 3). Ook de toren schijnt van lateren datum.

De zandsteen doopvont, in stijl overeenkomende met die te Rhoden en Vries, is nog aanwezig in de tuin van

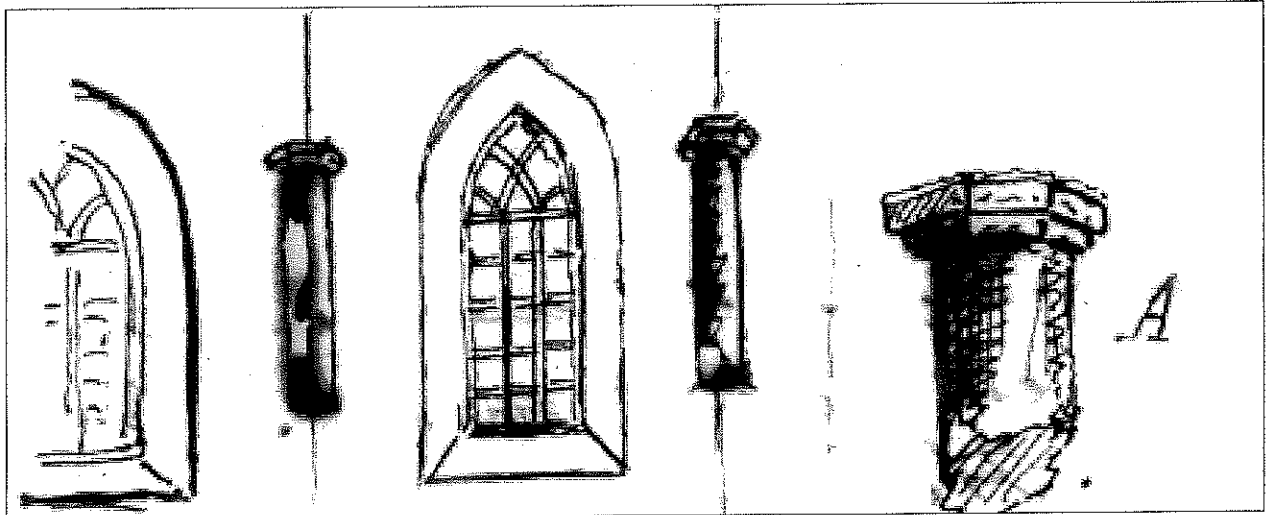

Afbeelding 3.

den koster. Ik bezit eene goed gesneden eikenhouten arm van een kruisbeeld, gevonden bij eene herbouwing in het muurwerk dezer kerk. Ik geloof dat van den arm gesproken is bij v.d. Aa, *Aardr.k. woordenboek*, in voce 'Peize'.²⁾

Eelde

'De door mij gevonden oudheden toonen aan dat reeds vroeg in de Frankische tijd deze streek bewoond moet geweest zijn. Na zooveel geschiedkundige herinneringen zoude men eene zeer belangrijke kerk verwachten. Dit valt echter niet mede. Hoewel oud is het gebouw niet zoo heel oud. Hoogstwaarschijnlijk werd de oudste kerk bij den brand van dorp en kasteel in 1256 vernield en mogelijk is toen de kerk gebouwd welke met vele veranderingen nog aanwezig is. Zij was toegewijd aan de maagd Maria en had behalve het hoofdaltaar nog vicarijen en altaren, gewijd aan St. Catharina en St. Gangulphus. De kerk is een lang vierkant gebouw met vijfzijdig gesloten koor. De zeer dikke kerkmuren zijn masief gemetseld en niet gegoten, meest van roode kloostersteen. Ik vond er daaronder die 31 duim breed en 8 hoog waren, ook van 31 op 9, ja eene zelfs van 32 op 10 duim hoogte.³⁾ Opmerkelijk is het dat aan de zuidzijde en aan het koor geen spoor is van tufsteen, terwijl aan de westkant een groot pand muur rondom den ingang geheel van die steensoort is en dat aan de noordzijde bepaalde banden of lagen tufsteen tusschen de andere steenen doorloopen. Alles doet mij denken dat de kerk veel ouder is dan het koor. De koormuren zijn niet zoo zwaar, niet zoo goed gemetseld, want zij zijn verzakt en hel-

Afbeelding 4.

lende en daarom door twee zware en een kleinere beer gesteund. Ook zijn de vensters in spitsbogenvorm en veel grooter dan die der kerk. De kerk is gedekt met eene houten zolder. In het koor is een houten verwelf dat zeer slecht bewaard, doch goed uitgevoerd schilderwerk uit het laatst der xviii eeuw bevat. Kerk en koor zijn gescheiden door eene groote ronde boog.

Oude klokken zijn er niet meer. De eenige die er was is in 't laatst der vorige eeuw omgegoten. De beide oorspronkelijke noorder en zuider deurnis zijn thans digtgemetseld; dit schijnt reeds vroeg gedaan te zijn daar die digtmetseling is geschied met zware, gebakken stenen, weinig kleiner dan die van het muurwerk.

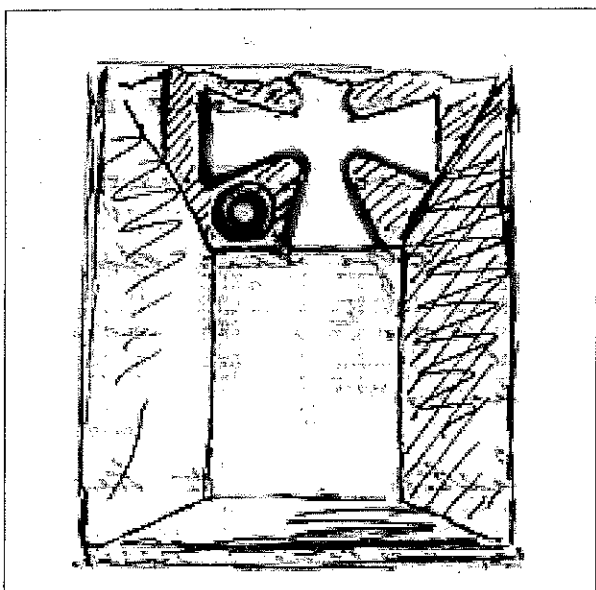
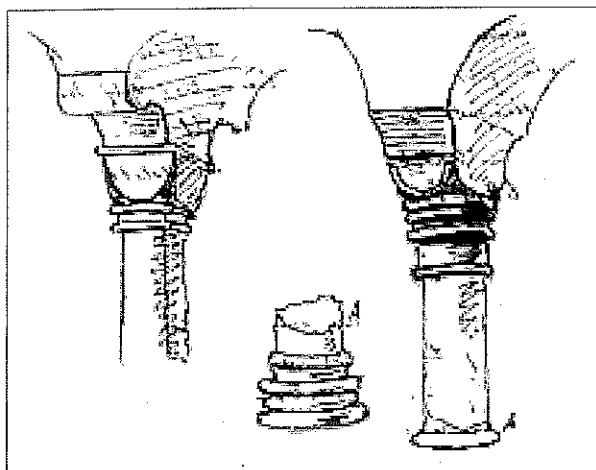
De ingang aan den zuidzijde van het koor is blijkbaar van lateren tijd. Doopvont en andere kerkelijke oudheden zijn er niet niet meer aanwezig. Opmerking verdienen nog vier korte kolommen welke in de hoeken van de koormuren gevonden worden en die of voor consoles van beelden of, wat waarschijnlijker is, voor het dragen van een verwelf (dat echter nimmer tot stand is gekomen) hebben moeten die-

nen, aldus zich voordoende, en bij A vergroot voorgesteld (afbeelding 4). Overigens bevat dit gebouw niets merkwaardigs dan enkele 17de eeuwse grafstenen van familiën welke op de verschillende havezathen hebben gewoond.⁴⁾ De weinige brokken van geschilderde glazen welke er voor eenige jaren uit weggenomen werden, zijn in geen enkel opzigt van belang geweest. Eenige slecht geschilderde en zeer geschonden familiewapens waren alles.'

Vries

'De kerk te Vries is de merkwaardigste welke ik in Drenthe gezien heb. Eene overlevering wil dat hier de eerste kerk in geheel Drenthe heeft gestaan, dit gebouw, dan altijd reeds eene vergrooting van die eerste kerk, mogelijk eene geheel nieuwe stichting, bevestigt dat gevoelen en nog eene andere bijzonderheid verdient hier opmerking. Op Vries uit, loopen verschillende oude kerkpaden en doodswegen of lijkwegen, zelfs een dat tot Aduard toe te volgen moet zijn. Dan was de pastoor van Vries in vroeger eeuwen langen tijd deken van Drenthe.

De kerk zooals die thans nog aanwezig

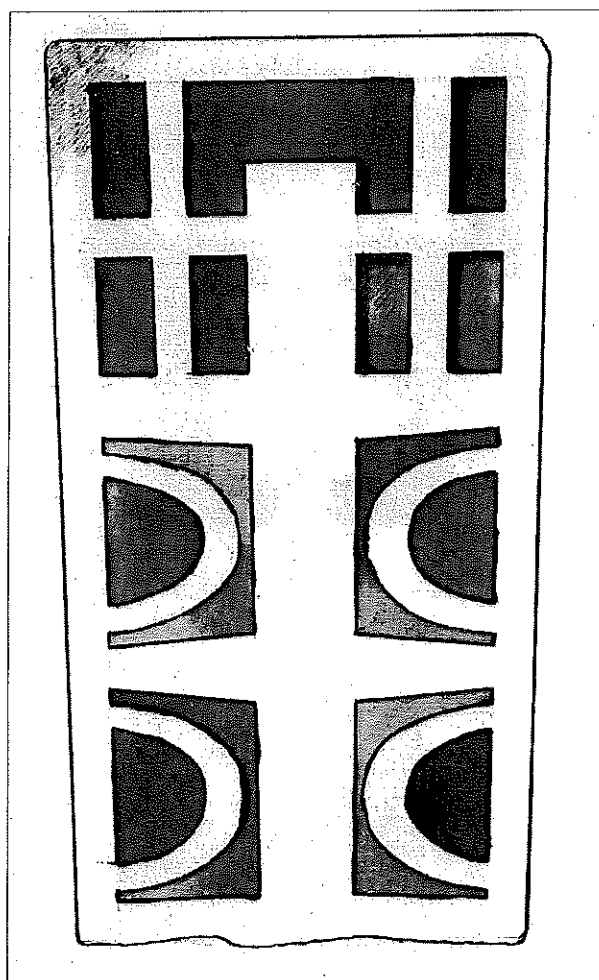

Afbeelding 5 (boven) en 6 (onder).

is, bestaat uit kerk en toren uit een tijdvak 11de eeuw) en koor van lateren tijd. De toren is bijna tot boven toe en evenzoo die noorder en wester kerkmuren geheel van tufsteen opgetrokken, evenwel zoodanig dat men twee muren heeft gemaakt wier tusschenruimte geheel gevuld is met veldsteen of keijen die door cement aaneen verbonden zijn (gegoten muren). In de galmgaten zijn pilaartjes van gehouwen witte zandsteen aangebragt die van bijgaanden vorm zijn, niet allen gelijk maar toch met weinig variatie en die duidelijk de weinige ervaring van den steenhouwer toonen (afbeelding 5). In de bovenste trans bevat de binnen-

muur alleen roode moppen. De trans daaronder nog enkele roode steenen, maar verder naar beneden is alles tufsteen. In het benedendeel van den toren ziet men duidelijke sporen dat daarin eenmaal een kruisgewelf is geweest. Ik vermoed dat dit uitgebroken is bij het inbrengen der oude klok van 1517. De andere klok uit de vorige eeuw was om de duisternis en het lastig geplaatst zijn niet te naderen of het omschrift te lezen. Het uitgebroken gewelf zal na 1517 zeker nooit hersteld zijn.

Nog verdienen vermelding twee fragmenten van zeer oude grafstenen in den toren aanwezig. Het eene, een klein brokstuk, is gemetseld in het benedenste zuider luchtgat van den toren. Het daarop voorkomende kruis

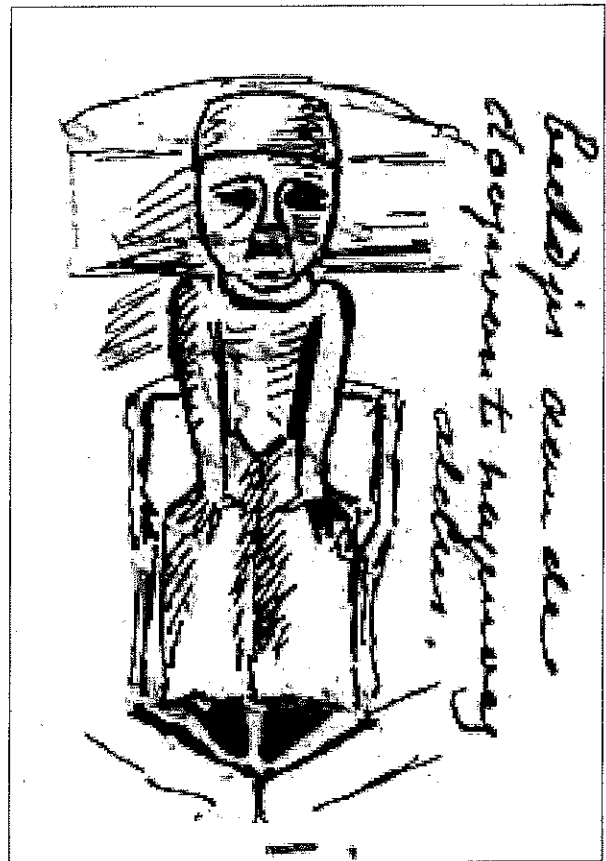

Plaat 7.

doet mij vermoeden dat het een overblijfsel is van het grafgesteente van de een of ander ridder van de Duitsche orde, welke orde eene kommanderij in de gemeente Vries te Bunne had (afbeelding 6). De andere grafsteen, mede niet meer volledig, is thans als drempel voor den buitentorendeur in gebruik. Die steen werd vroeger opgedolven aan de zuidzijde op het kerkhof. Ik denk dat het de deksel is geweest van eene steenen doodbist. Beide steenen zijn vrij ruw en zeer vlak in witte zandsteen gebeiteld. Zie de afbeelding van plaat 7.

Verder is in den toren nog geplaatst eene oude, goed bewaarde zandsteenen doopvont, merkwaardig om de vier op zetels gezeten menschenbeelden welke de kom dragen (afbeelding 7).

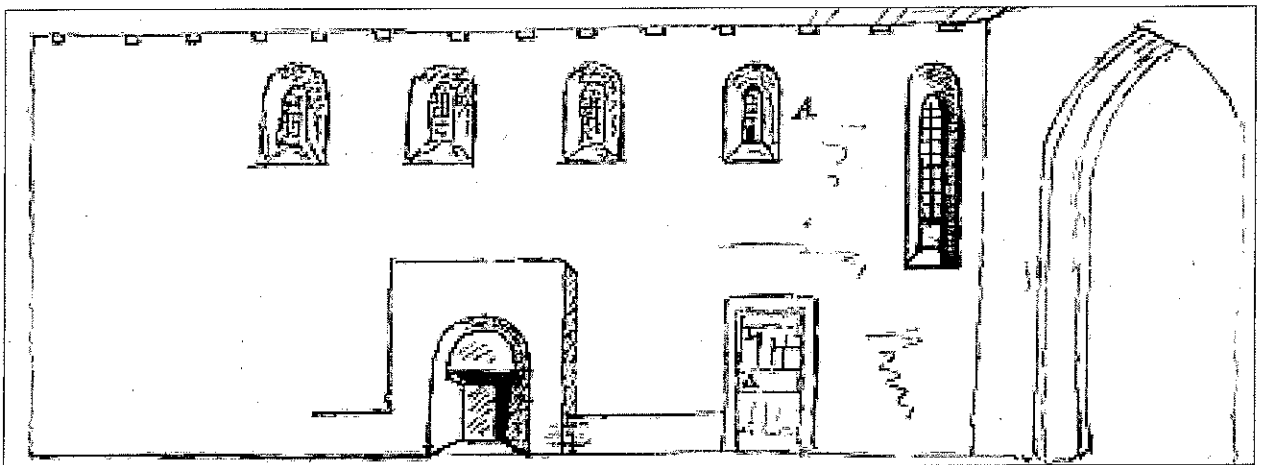
De plattegrond van de kerk te Vries is gemaakt volgens de daarbij opgegeven afmetingen. Hierbij valt op te merken dat aan de noordzijde eene oude ingang is digtgemetseld, maar nog te herkennen aan nissen zoowel binnen als buiten de kerk. Evenzoo eene deur in de noorder koormuur. Eene andere deur aan de noordzijde, toegang gevende tot een gestoelte in de kerk is later ingebroken en het daarvoor geplaatste portaal is zeer modern en nieuw

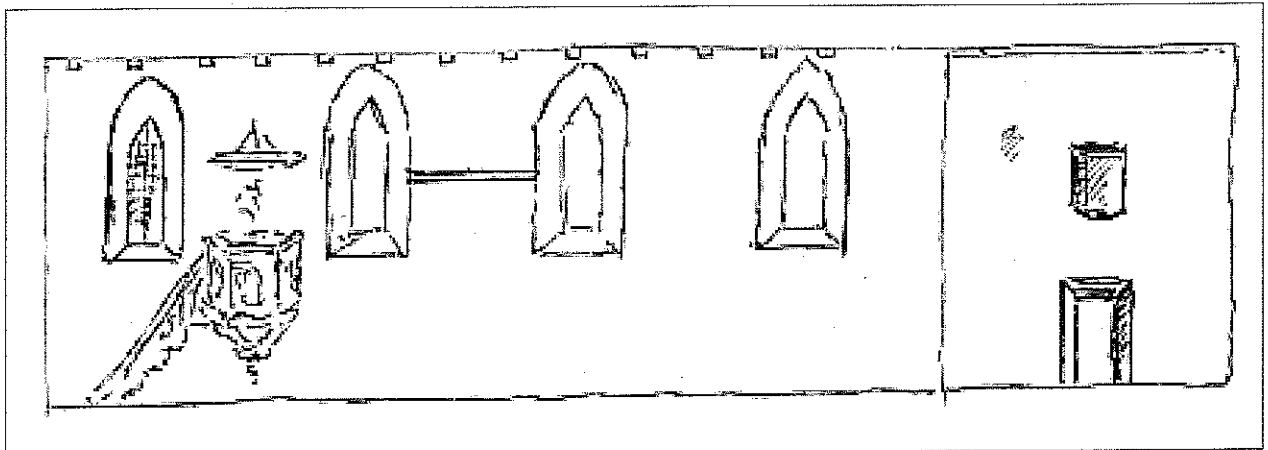
Afbeelding 7.

gebouwd. De deur aan den zuider koor-muur is ook van lateren tijd. Kerk en koor zijn niet verwelfd maar gedekt met houten zolderingen.

Noorderkerkmuur (afbeelding 8) van den binnenzijde gezien. In het venster bij A is op glas geschilderd eene afbeelding van deze kerk van de zuidzijde gezien, welke hoewel geschonden, doet zien dat die zuidzijde sedert weinig of

Afbeelding 8.

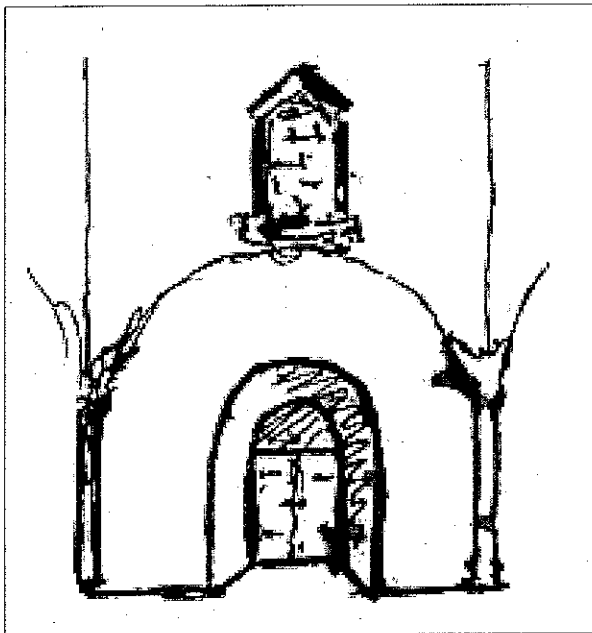
Afbeelding 9.

12

niet is veranderd. Dergelijke afbeeldingen van kerken op glas geschilderd in de kerken zelve aanwezig, ken ik te Vries, Noorddijk, Enum en (voorheen, thans vernield) te Stedum.

Zuiderkerkmuur (afbeelding 9) van de binnenzijde en dito wester muur met ingang naar den toren en daarboven eene nis, die van uit de toren gezien zich aldus voordoet (afbeelding 10). Vroeger waarschijnlijk open, is die nis thans dicht gemetseld. Waarvoor kan die gediend hebben?

Of er eenmaal muurschilderingen in deze kerk geweest zijn, is niet meer te

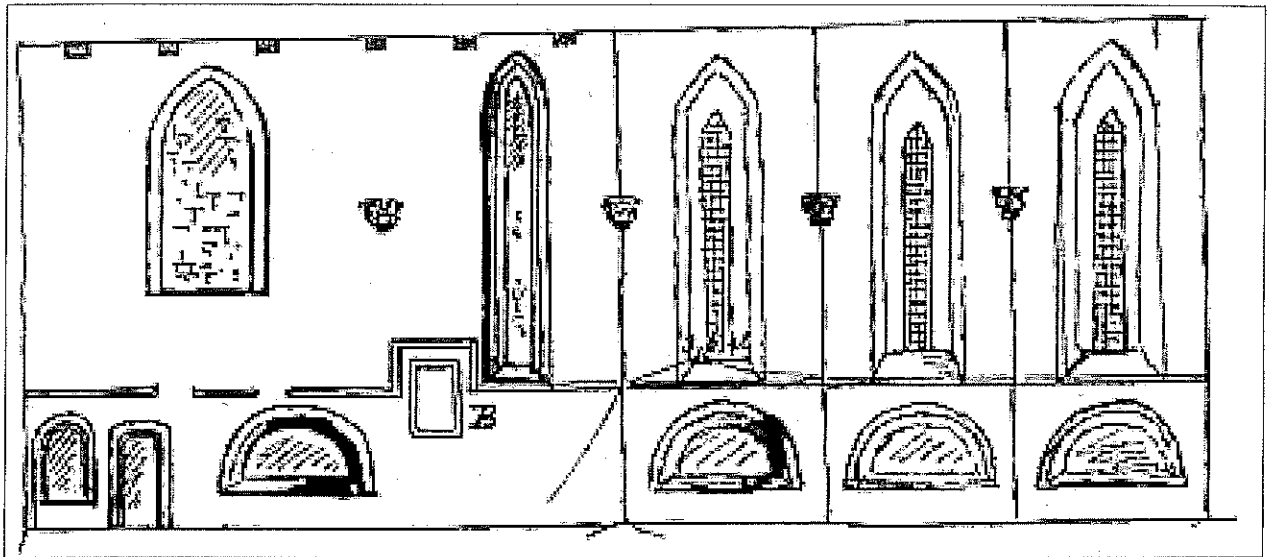

Afbeelding 10.

bepalen zonder een speciaal onderzoek van de dik met kalk bedekte muren. Vermoedelijk was echter, even als de buitenmuren, ook de kerk van binnen hoogst eenvoudig en zonder meer dan de allernoodzakelijkste kerkcierraden.

Door eene zeer ruime, in spitsbogenstijl opgetrokken boog komt men uit de kerk in het koor dat zeer lang, bijna even breed als de kerk, vijfzijdig gesloten en van veel jongeren datum is dan het overige van dit kerkgebouw (afbeelding 11).

In dat koor zijn de drie oostelijke muurpanden zeer regelmatig gebouwd; ook de zuidermuur is nog vrij symmetrisch gebleven (afbeelding 12) (de deur bij A in eene der boogen gebroken, is van lateren tijd) maar de noordzijde wijkt geheel daarvan af. Slechts eene boog — voor eene tweede was er plaats doch die is er nimmer geweest. Dan zijn er twee vensternissen edoch beide ongelijk, zoowel onderling als in vergelijking met de overige venstervormen. In het koor zijn aangebragt op gelijke hoogte eenige vermoedelijk van zandsteen gebeitelde consoles. Een ontbreekt thans, waarschijnlijk waren er eenmaal 7 stuks. Door het vele malen

Afbeelding 11.

overkalken is het beeldhouwwerk van die consoles letterlijk niet meer te zien, veel minder te beoordeelen. Opmerkelijk is in de noorder koor-

muur eene diepe doch kleine nis met lijstwerk van gehouwen steen omgeven (bij **B** aangegeven; afbeelding 11). De plaatsing in de noorder koormuur

13

Afbeelding 12.

herinnert mij de vroeger besprokene dergelijke nis in de kerk te Rhoden. Waartoe hebben die nissen kunnen dienen? In die van Rhoden is nog een spijker alsof daarin iets gehangen moest worden met het front naar het oosten. De weinige grafschriften in koor en kerk aanwezig zijn niet oud en zonder eenig belang. Grootendeels bestaan van koor en kerk de bevloering uit roode vierkante tegels. Hoewel het kerkhof vooral aan de zuidzijde in den loop van eeuwen zeer hoog is geworden inzonderheid tegen de kerk aan, zoo is toch de vloer van het koor zóó hoog gelegen dat men met een trapje van twee treden afdaalt om de deur bij A (koor zuidzijde, afbeelding 12) uit te gaan en dan buiten nog een drempel en steen afgaat alvorens op de begane grond te komen.

Orgel ontbreekt en ik heb nergens sporen ontdekt dat er vroeger een kan

geweest zijn. De kerken van Rhoden, Peize en Eelde bezitten allen orgels. Van buiten gezien is de dak van het koor hooger dan dat van de kerk. Ook is het eerste met leijen, het andere en dat des torens (ni fallor) met roode pannen gedekt.'

Sinds 1869 zijn de beschreven kerken verschillende keren gerestaureerd en/of verbouwd. Zo werd de kerk van Roden in 1888 gepleisterd (bij de restauratie van 1932 weer verwijderd) en de kerk van Eelde werd in 1875, 1934 en 1973 onder handen genomen. In 1872 werd de kerk van Vries ingrijpend gewijzigd en 'grondig verknoeid'³⁾, terwijl de toren in 1873 en 1883 aangepakt werd. In 1949 vond nogmaals een restauratie van deze kerk plaats. De tekeningen en beschrijving van Hooft van Iddekinge geven inzicht in de situatie van de kerken vóór al deze wijzigingen.

Noten:

1. 'als ik mij niet vergis'. Er bestaat inderdaad een (anonieme) tekening waarvan aangenomen wordt dat het de enig bekende afbeelding van deze kerk geeft.
2. In Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, kon ik het echter niet vinden.
3. 1 duim = 2,5 cm.
4. Van één van deze kerken heeft H.v.I. een tekening gemaakt, thans in particulier bezit.
5. *Ned. Herv. kerk te Vries* (z.p. [1949]) 9.